

١٩٤٤

۸۷/۱۱۰۵۹۸۸

۸۷/۱۲۱۰

وزارت علوم تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

IMAM KHOMENI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

دانشکده علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ

گرایش: ایران دوره اسلامی

عنوان:

**نقش تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت
(مطالعه‌ی موردی تهران و تبریز ۱۳۲۴ - ۱۳۳۰)**

استاد راهنما:

دکتر محسن بهشتی سرشت

استاد مشاور:

دکتر حجت فلاح توتکار

نگارش:

نادر رزاقی

پاییز ۱۳۸۷

۱۰۹۳۴۶

کتابخانه مرکزی امام خمینی
تهران

۱۳۸۷ / ۸ / ۸

بسمه تعالی
دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

جلسه دفاع از پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای نادر رزاقی دانشجوی رشته تاریخ ایران دوره اسلامی با عنوان «نقش تهیدستان شهری در انقلاب مشروطه ایران» (مطالعه موردی تهران و تبریز ۱۳۲۴ تا ۱۳۳۰ ه.ق) در روز یکشنبه ۱۳۸۷/۹/۲۴ در مکان کلاس ۸۶۰ دانشکده ادبیات و علوم انسانی تشکیل گردید و با نمره ۱۹٫۵ و درجه عالی مورد تأیید هیأت داوران زیر قرار گرفت.

۱- داور خارجی:
دکتر سهراب یزدانچی

۲- داور داخلی:
دکتر حسین آبادیان

۳- استاد راهنما:
دکتر محسن بهشتی سرشت

۴- استاد مشاور:
دکتر حجت فلاح نوری

۵- نماینده تحصیلات تکمیلی:
دکتر محمدعلی گلپور

تقدیم :

به پیشگاه مجاهدان پاکبخته و گمنام مشروطیت

تشکر:

از اساتید محترم و فرهیخته آقایان:

دکتر محسن بهشتی سرشت و دکتر حجت فلاح توتکار

که در مراحل مختلف کار، عالمانه و صبورانه یاری‌گر بنده شدند صمیمانه

تقدیر و تشکر و سپاس‌گزاری می‌نمایم.

چکیده

در بحث از ساختار طبقاتی مردم ایران در بخش شهری، گروه‌های کثیری از مردم قرار دارند که همواره جزو پایین‌ترین اقشار جامعه به حساب می‌آمدند. با وجود این که آنان سخت‌ترین و بیشترین کارهای یدی را انجام می‌دادند، از پایگاه اجتماعی برخوردار نبودند. اساساً در جامعه‌ای که پایگاه اجتماعی هر فردی را دوری و نزدیکی به مراکز قدرت سیاسی و توانایی اقتصادی مشخص می‌کرد، اینان به دلیل محرومیت مطلق از مزیت سیاسی و اقتصادی در بخش حاشیه‌ای طبقات قرار می‌گرفتند. این عده که در بحث ما بعنوان «تهیدستان شهری» یاد می‌شوند، شامل گروه‌هایی چون: صنعت‌گرهای اجیر، کارگران و عمله‌های فصلی ساختمانی، حاشیه‌نشینان شهری، دست‌فروشان و دوره‌گردها، صاحبان مشاغل موقت و فصلی، مهاجران روستایی ساکن در حاشیه شهر، نوکران، لوطیان و جهال شهری و صنوف بسیار پایین چون باربران و ده‌ها گروه دیگر از این قسم می‌شوند. با روی کارآمدن دولت قاجاری دو عامل سبب افزایش تهیدستان شهری گردید: اول) تشدید فشار نظام ارباب رعیتی حاکم بر روستاها که سبب مهاجرت عده‌ای از روستائیان به شهرها گردید. دوم) پیوستن ایران به اقتصاد جهانی و ورود بی‌رویه کالاها و مصنوعات خارجی به کشور که سبب افت شدید تولیدات داخلی و بیکاری و ورشکستگی تعداد زیادی از صنعتگران و پیشه‌وران ایرانی گردید. حاصل این امر اضافه شدن بر تعداد گروه‌های تهیدست شهری و کارگران روز مزد بود. در پی وقوع انقلاب مشروطیت (۱۳۲۴ ق / ۱۹۰۶ م / ۱۲۸۵ ش) گروه‌های تهیدست شهری که طعم ظلم و بی‌عدالتی را چشیده بودند، به پیروی از علمای دینی و زعمای قوم به این حرکت پیوستند. هر چند که در ادامه عده‌ای از این توده‌های شهری از آن جدا شدند، با آغاز اقدامات خصمانه محمدعلی شاه قاجار گروه‌هایی از این تهیدستان شهری به ویژه در قالب تشکیلات مجاهدین در سرنگونی محمدعلی شاه و احیای مجدد مشروطیت نقشی اساسی ایفا نمودند. اما پس از استقرار مشروطیت هیچ تغییر محسوسی در پایگاه اجتماعی و طبقاتی گروه‌های تهیدست شهری پدید نیامد و آنان هم چنان در محرومیت باقی ماندند. در عین حالی که در مشروطیت نقش داشتند، باز سخت‌ترین فعالیت و کار بدنی را انجام می‌دادند.

واژگان کلیدی: تهیدستان شهری - انقلاب مشروطیت - لوطیان - جهال - مجاهدین

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	کلیات تحقیق
۲۴	چهارچوب نظری پژوهش
	بخش اول : علل پیدایش گروه‌های تهیدست شهری
	فصل اول:
۳۱	۱- اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره قاجاریه
۵۰	۲- ساختار طبقاتی شهرهای ایران در دوره قاجار
۵۳	۳- عوامل پیدایش گروه‌های تهیدست شهری
۵۳	الف) عامل تاریخی
۵۴	ب) فشار سیستم ارباب و رعیتی
۶۰	ج) پیوستن ایران به اقتصاد سرمایه داری جهانی
۶۴	۴- اوضاع مالی تهیدستان شهری و سطح آگاهی آنها
	فصل دوم : لوطیان و جهال شهری
۶۸	۱- واژه شناسی لوطی
۷۰	۲- سابقه تاریخی لوطیان
۷۲	۳- زمینه‌های گسترش پدیده لوطی و لوطی گری در دوره قاجار
۷۶	۴- ریخت شناسی لوطیان و بافت طبقاتی آنان
۷۸	۵- اسامی و القاب لوطیان
۷۹	۶- سرگرمی‌ها، اشتغالات، طرز صحبت و ظاهر لوطیان
۸۳	۷- اخلاق، رفتار و عقاید لوطیان
۸۷	۸- انحطاط لوطیان

بخش دوم: نقش سیاسی تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت

فصل اول: تهران

- ۹۱ ۱- محلات تهران و اوضاع اجتماعی آنها در دوره قاجار
- ۹۵ ۲- تهیدستان شهری تهران در انقلاب مشروطیت
- ۱۱۷ ۳- نقش انجمن‌ها و تهیدستان شهری در دفاع از مجلس
- ۱۲۰ ۴- لوطیان و جهال شهری تهران در انقلاب مشروطیت
- ۱۲۰ الف) مهاجرت صغری و کبری
- ۱۲۳ ب) تحصن مشروعه خواهان در زاویه حضرت عبدالعظیم
- ۱۲۷ پ) حادثه توپ خانه و مدرسه مروی (۹ ذی القعدة ۱۳۲۵)
- ۱۳۷ ت) محاکمه سران اوباش و جهال حاضر در حادثه توپ خانه
- ۱۳۹ ث) لوطیان و جهال در واقعه به توپ بستن مجلس (۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶)
- ۱۴۲ ج) بازگشت سران لوطیان و جهال از تبعید
- ۱۴۳ چ) جهال و اوباش در فتح تهران و سرانجام آنان
- ۱۴۸ ح) نقش لوطیان و جهال در قتل‌ها و ترورهای سیاسی

فصل دوم: تبریز

- ۱۵۶ ۱- نگاهی کوتاه به اوضاع تبریز در سال‌های پیش از مشروطیت
- ۱۵۹ ۲- تهیدستان شهری تبریز در انقلاب مشروطیت
- ۱۷۰ ۳- محلات تبریز در دوره مشروطیت و بافت طبقاتی آنها
- ۱۷۰ الف) محلات مشروطه خواه تبریز
- ۱۷۵ ب) محلات مخالف مشروطه در تبریز
- ۱۷۹ ۴- ترکیب طبقاتی مجاهدین تبریز و علل پیوستن لوطیان و جهال به گروه‌های مجاهدین
- ۱۸۳ ۵- تهیدستان شهری در مقاومت یازده ماهه تبریز

- ۱۹۰ -۶ معرفی چند از مجاهدین تهیدست تبریز
- ۱۹۴ -۷ لوطیان و جهال تبریز در مشروطیت
- ۲۰۶ -۸ لوطیان و جهال مخالف مشروطیت در تبریز
- ۲۱۳ -۹ لوطیان و جهال هوادار مشروطیت در تبریز
- ۲۴۶ -۱۰ سرنوشت مجاهدان تهران

بخش سوم: جایگاه اجتماعی و اقتصادی تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت

فصل اول:

- ۲۵۱ -۱ تاثیر انقلاب مشروطیت بر جایگاه اجتماعی تهیدستان شهری

فصل دوم:

- ۲۶۲ -۱ تاثیر مشروطیت بر وضعیت اقتصادی تهیدستان شهری

- ۲۶۶ نتیجه
- منابع
- ضمائم

کلیات تحقیق

مقدمه

بیان مسئله

«نقش تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت ایران در تهران و تبریز» (۱۳۳۰-۱۳۲۴ ه. ق.)

در این پایان نامه «تهیدستان شهری» در پایین‌ترین بخش هرم طبقاتی ایران به گروه‌های کثیری از مردم اطلاق می‌گردد که با درآمدهای بسیار پایین و فقدان تشکیلات منظم و منسجم شناخته می‌شوند. کسانی که گاهی جامعه‌شناسان از آنان به عنوان «طبقات حاشیه‌ای» یا «زیرطبقه» نیز یاد می‌کنند. این گروه‌ها نه تنها از لحاظ توان مالی بسیار ضعیف‌اند بلکه از پایگاه اجتماعی چندانی نیز برخوردار نیستند. اما ممکن است بخش کثیری از اینها بیشترین فعالیت و کار یدی را انجام دهند.

گروه‌هایی مثل: صنعتگران اجیر، دستفروشان، صاحبان مشاغل موقتی و فصلی، دوره‌گردها، حاشیه‌نشینان شهری، عمله و کارگران موقت ساختمانی، کسانی که شغل خود را به صورت موقت یا دائم از دست داده و جزو بیکاران به حساب می‌آیند؛ جهال و لوطیان و حتی اصناف بسیار پایین دست مثل باربران، اغذیه فروشان دوره گرد را می‌توان جزو این دسته از مردم شهری دانست.

در این پژوهش به دلایل پیدایش این گروه‌ها، علل محرومیت اجتماعی و اقتصادی آنها پرداخته شده است و اینکه دلایل گسترش این گروه‌ها در دوره قاجار چه بوده است؟ سپس به نقش این گروه‌ها خصوصاً لوطیان و جهال در انقلاب مشروطیت، چه در جنبه موافق و چه در جنبه مخالف و علل آن، اشاره گردیده است. مباحث بعدی را علل اتحاد و یکدستی این گروه‌ها در حمایت از مشروطیت و دوگانگی بعدی آنان، خصوصاً جهال و لوطیان، شکل داده است. و در آخر این موضوع، جایگاه اقتصادی و اجتماعی گروه‌های تهیدست در مشروطیت مورد ارزیابی قرار گرفته است.

بخش اول پایان نامه به موضوع محوری «علل پیدایش تهیدستان شهری» اختصاص دارد. در ابتدای این بخش و در چهارچوب نظری بحث به ساختار طبقاتی «کشورهای پیرامونی» که ایران هم یکی از آنان محسوب می‌گردید، پرداخته شده است. سپس اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران

و بافت طبقاتی آن در دهه‌های منتهی به مشروطیت مورد بررسی قرار گرفته است. سپس سه عامل پیدایش گروه‌های تهیدست شهری تحت عناوین پیشینه تاریخی، فشار سیستم ارباب و رعیتی و در نتیجه مهاجرت جمع کثیری از مردم روستا و حتی ایلات به شهرها و پیوستن ایران به چرخه اقتصاد جهانی که حاصل آن ورود بی‌رویه تولیدات خارجی و بیکار شدن جمع کثیری از پیشه‌وران، صنعتگران و صاحبان صنایع دستی بوده است، مورد ارزیابی قرار گرفته است.

وضع مالی تهیدستان شهری و سطح آگاهی‌ها آنها مبحث پایانی فصل اول این بخش می‌باشد. در فصل دوم که اختصاص به بحث «لوطیان و جهّال» دارد، مواردی چون معنا و مفاهیم اصطلاح «لوطی»، پیشینه تاریخی آنان و علل گسترش پدیده «لوطی‌گری» در دوره قاجار اشاره گردیده است. در این زمینه به چند علت اشاره شده است که از جمله آنها نیاز حکام محلی به لوطیان و جهّال در مقابله با رقیبان خود می‌باشد. البته این نیاز در محدوده حکام باقی نمانده است. چنان که علما و مجتهدان نیز برای اجرای احکام شرعی از آنان استفاده می‌کردند. عامل آخر سیستم استبدادی حکومت قاجار و ضعف نظمی بود که در افزایش شمار جهّال و لوطیان تاثیر گذار گردید. در ادامه این مبحث دلایل انحراف لوطیان از مرام جوانمردی، سلسله مراتب آنها، طرز تکلم، اسامی و القاب و ظاهر آنان مورد تبیین قرار گرفته است. هم چنین اخلاق و عقاید و رفتار لوطیان و جهّال و علاقه مفرط آنان به بعضی از شخصیت‌های جوانمرد مذهبی و امام زاده‌ها در این بحث مورد اشاره قرار گرفته است.

بخش دوم پایان نامه به «نقش تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت» اختصاص دارد. که در دو محدوده جغرافیایی تهران و تبریز به این امر اشاره گردیده و اوضاع اجتماعی و بافت محلات هر دو منطقه مورد ارزیابی قرار گرفته است. سپس به نقش تهیدستان در مشروطیت اشاره گردیده اما به جهت اهمیت و جلوه بیشتر لوطیان، از نقش آنان در فصول جداگانه‌ای یاد شده است. حوادثی چون تجمع مسجد شاه، مهاجرت صغری، تحصن مشروعه خواهان در حرم حضرت عبدالعظیم، حادثه توپ خانه، بمباران مجلس و هم چنین فتح تهران که پای لوطیان و جهّال در آنها در میان بوده است.

از آنجایی که در قتل‌های سیاسی این دوره پای لوطیان و جهّال در میان بود، مطلبی نیز به بررسی این جریان اختصاص داده شده است. در نهایت به نقش لوطیان و جهّال در حوادث مشروطیت در تبریز اشاره گردیده است و آنان در دو قالب مشروطه خواه و مخالف مشروطیت مورد بازشناسی قرار گرفته‌اند. در بخشی از فصل به نقش این گروه‌ها در حوادث مقاومت یازده ماهه تبریز در مقابل نیروهای استبدادی نیز اشاراتی رفته است.

بخش سوم پایان نامه به بررسی «جایگاه اجتماعی و اقتصادی تهیدستان شهری در مشروطیت» اختصاص دارد. در این بخش به تاثیر انقلاب مشروطه در جایگاه اجتماعی اقشار تهیدست شهری پرداخته شده و معلوم گردیده است که هرچند مشروطه این گروه‌ها را به حرکت وا داشت و از پایگاه اطاعت محض به جایگاه انقلابی برکشید، ظاهراً علیرغم جایگاه والای این گروه‌ها در مباحث تئوریک ایندوره در عمل چیز زیادی از آن به منصف ظهور نرسید. ضمن اینکه از جهت اقتصادی نیز تحول خاصی در زندگی و معشیت تهیدستان شهری پدید نیامد.

در گردآوری و داده‌های تاریخی راجع به موضوع پایان نامه از مجموعه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مرکزی و کتابخانه گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) و کتابخانه ملی تبریز و همچنین کتابخانه پارک شهر مرند که با وجود گمنامی‌اش گاه منابع ارزنده تاریخی در آن بدست می‌آید، استفاده شده است. از مشکلات عمده در این پژوهش تمرکز مراکز اسنادی و آرشیوی و روزنامه‌ها و نشریات در مرکز کشور بود. گاهی عدم همکاری مناسب دست اندرکاران این مجموعه‌ها با پژوهشگر مزید بر مشکلات دیگر گردید. البته مجموعه نشریات و روزنامه‌های کتابخانه ملی تبریز از این امر مستثنی بود. مشکل دیگر که خاص این پایان نامه بود. کمبود اطلاعات تاریخی در مورد «تهیدستان شهری» بود. که مورخان و نویسندگان یا بدلیل عدم شهرت این گروه‌ها یا به دلیل دیدگاه‌های خاص خود که حوادث را مرهون شخصیت‌های بزرگ می‌دانستند، چندان مورد التفات و توجه قرار نداده‌اند.

در پایان لازم است بار دیگر از اساتید محترم گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، آقایان دکتر محسن بهشتی سرشت، دکتر حجت فلاح توتکار، دکتر ذکراالله محمدی و استاد علی پور که در

مراحل مختلف از تصویب پایان نامه گرفته تا راهنمایی و مشاوره اینجانب را همراهی کردند، صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم. به ویژه بخش مهمی از کار را مرهون همکاری صمیمانه و صبورانه دکتر فلاح می‌باشم که جای دارد تشکر ویژه و صمیمانه‌ای را از ایشان بنمایم. در ضمن از همکاران دبیرم آقایان میرحسین دلداری بناب، محمد مهرجویی، حسین عارف نیا و محمدرضا احتشامی که در ویرایش ادبی و ترجمه متون انگلیسی و تنظیم چکیده زحمت کشیده‌اند، سپاسگزاری می‌نمایم.

پرسش‌های تحقیق

در این پایان نامه به نسبت موضوع آن که نقش تهیدستان شهری در مشروطیت در محدوده جغرافیایی تهران و تبریز بوده سه پرسش اصلی مطرح آمده است:

- ۱) علل و زمینه‌های پیدایش گروه‌های تهیدست شهری چه بوده است؟
- ۲) نقش سیاسی تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت چه بود؟
- ۳) تهیدستان شهری در دوره مشروطیت از چه جایگاه اجتماعی و اقتصادی برخوردار بوده‌اند؟

فرضیات

- ۱) صرف نظر از عامل تاریخی، در دوره قاجار عوامل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در گسترش تعداد جمعیت گروه‌های تهیدست شهری تاثیر گذار بوده است.
- ۲) علیرغم اینکه عده‌ای از نویسندگان توده تهیدست را در انقلاب مشروطیت جزو مستبدان قلمداد کرده‌اند، نمی‌توان کل آنها را در این جبهه قرار داد و بخشی از تهیدستان شهری تا آخر با انقلاب مشروطیت همراه بودند.
- ۳) علیرغم اهمیت تهیدستان در احیای مجدد مشروطیت در قالب گروه‌های مجاهدین و تلاش و فعالیت‌های اقتصادی گروه‌های تهیدست شهری در این دوره به لحاظ اجتماعی و اقتصادی تفاوتی در جایگاه آنها حاصل نیامده است.

روش تحقیق

روش به کار گرفته شده در پایان نامه روش توصیفی و تحلیلی است. در کار حاضر اتکاء اصلی به لحاظ تئوری بر تحلیل و بررسی «ساختار طبقاتی و جمعیتی ایران» در دوره قاجار قرار گرفته است. ساختار طبقاتی دوره قاجار که به شدت از نابرابری‌های اجتماعی رنج می‌برد. در حالی که در دوره قاجار نظراً منعی بر تحرک اجتماعی وجود نداشت؛ اما عملاً حاکمیت استبدادی و شرایط اقتصادی و اجتماعی موجود جلوی هر گونه تحرک را می‌گرفته است. این امر یعنی نابرابری اقتصادی و اجتماعی با پیوستن ایران به چرخه اقتصاد و تجارت جهانی شدیدتر شد و در کشور ایران بعنوان یک کشور پیرامونی بر گروه‌های «زیرطبقه» یا «طبقات حاشیه‌ای» افزوده شد.

پیشینه تحقیق

در مورد تهیدستان شهری در ایران و نقش آنان در انقلاب مشروطیت تاکنون هیچ رساله یا کتابی نوشته نشده است. هر چند که در مورد بخش‌هایی از موضوع این پایان نامه به خصوص در مورد لوطیان و جهّال و اوباش شهری و گروه‌های مجاهدین مقالاتی توسط پژوهشگران و محققان نوشته شده است، اما به چند دلیل کافی و کامل به نظر نمی‌رسند؛ از جمله ویلم فلور در کتاب «جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار» بخشی را به لوطیان اختصاص داده است. در حالی که کل این پدیده را به شرارت نسبت می‌دهد، در چند سطر به توضیح نقش آنان در انقلاب مشروطیت بسنده کرده است. در صورتی که میان همین جماعت لوطیان، عناصر بسیار مردمی وجود داشتند که در عین زورمندی بسیار متواضع و افتاده رفتار می‌کردند. چنانکه در انقلاب مشروطیت نیز از میان همین لوطیان که فلور آنها را به شرارت نسبت داده است. مجاهدین بزرگی پدید آمدند و در راه اعتلای آزادی و مشروطیت جان خود را از دست دادند. دو مقاله ارزشمند نیز از آقای دکتر سهراب یزدانی به نام‌های «لوطیان تبریز و مشروطیت ایران» و «مجاهدین و مقاومت تبریز» در یادواره استاد دکتر عبدالهادی حائری و نشریه تخصصی گروه تاریخ دانشگاه آزاد محلات به چاپ رسیده که نویسنده با کمال دقت به بررسی پایگاه اجتماعی مجاهدان تبریز و دلایل شرکت آنان در حرکت مشروطه خواهی پرداخته است. علیرغم این که در این پایان نامه از این دو مقاله استفاده شده است ولی به نظر می‌رسد که باید به تفصیل در باب این قضیه تحقیق کرد.

نکته دیگر این است که در این مقاله به بررسی فردی این لوطیان پرداخته نشده و دیگر اینکه نویسنده فقط به نقش مثبت لوطیان تبریز در مشروطیت پرداخته است و بررسی ایشان فقط شامل تبریز می‌باشد. در حالی که در تهران نیز لوطیان چه در نقش منفی چه در نقش مثبت در تحولات مشروطیت ظاهر شدند. در این پایان نامه سعی شده است حتی الامکان ضمن معرفی این عناصر به نقش آنان از جهات مثبت و منفی در انقلاب توجه گردد. نویسنده مدعی نیست که اینکار را به نحو احسن انجام داده بلکه فقط در این مسیر گامی برداشته شده است. اما محور بعدی قضیه یعنی «تهیدستان شهری» تاکنون در این زمینه هیچ مطلب و مقاله یا رساله و کتابی نوشته نشده است و

اصولاً نویسندگان بیشتر گروه‌های شاخص و شناخته شده تر را مد نظر قرار داده‌اند یا به این دلیل که اصولاً اهمیتی به این قشر نمی‌دادند یا تاریخ را ساخته و پرداخته بزرگان می‌دانسته‌اند. به نظر می‌رسد باید تحقیقاتی در بررسی نقش تهیدستان شهری در انقلاب مشروطیت به عمل آید.

نقد و بررسی منابع

روزنامه «انجمن» از اولین روزنامه‌های آزاد و ملی است که در بحرانی‌ترین شرایط و در تبریز به زبان فارسی منتشر گردید. این روزنامه ارگان رسمی انجمن ایالتی تبریز بود. وفور اطلاعات تاریخی از مسائل ریز و درشت دوره مشروطیت، اهمیت آن را به لحاظ تحقیقات تاریخی بسیار بالا برده است. شرح مذاکرات انجمن تبریز در آن گزارش می‌شده است. مسائل و مشکلات نواحی مختلف آذربایجان خصوصاً تبریز در آن منعکس می‌شد. مسئله و مشکل نان در تبریز، شرح جنگ‌های مقاومت یازده ماهه تبریز، اقدامات اراذل و اوباش در این جنگ‌ها، اوضاع مردم به هنگام محاصره شهر، عملکرد نیروهای مجاهدین به رهبری ستارخان و باقرخان بخشی از اطلاعاتی بود که در این پایان نامه از روزنامه انجمن اخذ شده است. علیرغم تمام محسناتی که این روزنامه داشته، در بعضی از برهه‌های زمانی دیدگاه‌هایش تغییر می‌یافته است. گاه تحت تاثیر اعضای انجمن لحنی تندروانه اخذ می‌کرد، و گاه در هنگام به توپ بستن مجلس لحنی محافظه کارانه می‌یافت. این امر سبب شده است که نوشته‌های روزنامه گاهی حالت سطحی پیدا کند.

روزنامه «حبل المتین» از ۱۵ ربیع الاول ۱۳۲۵ هـ. ق در تهران آغاز به کار کرد و سردبیری آن برعهده سید حسن کاشانی بود. این روزنامه تا به توپ بستن مجلس منتشر شد. بعد از اعاده مشروطیت دوباره در تهران به فعالیت خود ادامه داد. این روزنامه از منابع ارزشمندی است که اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه را در روزگار مشروطیت منعکس می‌کند. روزنامه به شدت دنبال اتحاد مردم علیه مستبدین است. اخبار مربوط به اعتصابات کارکنان و عمده تراموای تهران، عمده قورخانه، حمایت بخشی از عمله‌ها و کارگران و مردم تهیدست نواحی اطراف تهران از مشروطیت، بافت افراد حاضر در تحصن مشروعه خواهان در حرم حضرت عبدالعظیم به رهبری شیخ فضل الله نوری، اقدام اراذل و اوباش در این حادثه و بعداً در میدان توپ خانه و مدرسه مروی، قتل فریدون زردشتی و عوامل آن از اطلاعات مورد استفاده از این روزنامه بوده است. هرچند که روزنامه موضع انقلابی دارد ولی گاهی بعضی تندروی‌ها سبب شده که از حالت نزاکت خارج گردد. و این امر که ارزش برخی مطالب آن را پایین آورده است.

روزنامه «صوراسرافیل» از روزنامه‌های بسیار مهم دوره مشروطیت بود که در ۱۷ ربیع الثانی ۱۳۲۵ هـ ق در تهران منتشر گردید. این روزنامه از آن جهت که زبان گویای طبقات پایین جامعه بوده است و در قالب طنز و مقاله به این امر پرداخت، برای بحث پایان نامه منبع مفیدی به شمار می‌آید. وجه دیگر اینکه روزنامه در آن به مسائل اقتصادی جامعه پرداخته و ضمن آن از گروه‌های کارگری چون خدمتکاران و ذلاکان و نوکران حمایت کرده است و از اینکه لفظ «کار» در جامعه با زشتی و دون پایگی و حقارت قرین گشته، به شدت انتقاد می‌کند، از بحث‌های مفید بوده است. صوراسرافیل معتقد بود که تنها راه بسط دموکراسی و مشروطیت آگاهی همین طبقات پایین جامعه در شهرها و روستاها است. بخش‌هایی از نوشته‌های طنز «چرند و پرند» که علی اکبر دهخدا آن می‌نوشت حاوی از اطلاعات خوبی در موضوع پایان نامه می‌باشد. به ویژه در باب حادثه توپ خانه تهران که دهخدا در قالب طنز و از زبان «سگ حسن دله» به زیبایی توانسته است طیف‌های مختلف شرکت کننده در این حادثه را موشکافی کند. اسامی تعدادی از اراذل و اوباش شهری و عملکرد آنها در این حادثه و سپس حادثه مدرسه مروی از این روزنامه اخذ شده است. ضمناً در همین بخش چرند و پرند روزنامه به خوبی اوضاع بد اجتماعی و بی‌عدالتی‌های موجود در جامعه به خوبی منعکس شده است.

روزنامه «ناله ملت» که در سخت‌ترین شرایط خفقان ناشی از استبداد صغیر و مقاومت مردم و مجاهدین تبریز در برابر استبداد محمدعلی شاهی به سر دبیری «میرزا آقا» معروف به «ناله ملت» و به زبان فارسی منتشر گردید، اولین شماره آن به نام «نواى ملی» منتشر شد و از شماره دوم روزنامه نام «ناله ملت» را به خود گرفت. چنان که از نام آن مشخص است، بیش از همه به ذکر مظلومیت ملت و اقدامات ستمگرانه مستبدین می‌پرداخته است. ولی کم کم زمینه آن عوض شد و بیشتر به نوشتن زبونی دولتیان و پیروزی‌های توده مردم پرداخت. در واقع در دوره استبداد صغیر در تبریز تنها رسانه-ای بود که می‌توانست اوضاع و خامت بار مردم تبریز و آزادی خواهان را که در محاصره شدید اقتصادی بودند، منعکس کند. چاپ صورت تلگراف‌های سران نیروهای استبدادی چون میرهاشم دوه‌چی، میرزا حسن مجتهد، میرزا کریم امام جمعه، شکرالله خان شجاع نظام مرنندی و رحیم خان در این روزنامه و شرح جنگ‌های مقاومت تبریز که به گشادگی از آن صحبت شد، اطلاعات آن را حائز

اهمیت زیادی کرده است. همچنین اشاره روزنامه به اقدامات اراذل و اوباش شهر تبریز، وضعیت سخت مردم در هنگام محاصره شهر و کمبود آذوقه، جمع آوری اعانه توسط مجاهدین، مطالبی راجع به دارالعجزه و دارالمساکین در تبریز از اطلاعات مفید دیگری بود که مورد استفاده قرار گرفت. نویسنده روزنامه سعی کرده حتی الامکان نام و مشخصات مجاهدینی را که در مقاومت تبریز نقش داشتند، یاد داشت کند. در اهمیت اطلاعات مندرج در آن همین توضیح کافی است که نویسندگانی چون کسروی، امیرخیزی و طاهرزاده بهزاد در شرح جنگها از آن استفاده برده‌اند. اطلاعات مندرج در روزنامه به پژوهشگر کمک می‌کند که از افکار و اندیشه‌های موجود در میان سران مستبدین و حتی نیروهای آنها آگاه گردد که چگونه آنها را تحریک می‌کردند که با مشروطه خواهان تبریز به این عنوان که «بابی» و «کافر» هستند، بجنگند. و اموال و ناموس مشروطه خواهان بابی را برای نیروهای تحت امر خود حلال اعلام می‌کردند. اطلاعات ارزشمندی از اقدامات ستارخان و باقرخان نیز در روزنامه ناله ملت درج گردیده است. که نشان می‌دهد گاهی مطالبی را که راجع به این دو فرد در سایر منابع نوشته شده است، چندان با واقعیت وفق نمی‌کند. چنانکه در مورد باقر خان که در بعضی منابع وی را به زورگویی و قلدری متهم کرده‌اند، نامه‌ای درج شده است که باقرخان تحت عنوان «لایحه» از مردم و روزنامه‌ها درخواست می‌کند که معایب موجود را بدون پرده پوشی و ملاحظه مورد استنطاق قرار دهند و خواسته است اولین کسی هم که بدون ملاحظه کاری و پرده پوشی باید مورد سؤال و استنطاق قرار می‌گیرد، خود وی باشد.

اطلاعات مذکور به لحاظ تحقیقات تاریخی از ارزش بسیار والایی برخوردار هستند. اما محدودیتی که در این روزنامه وجود دارد این است که اکثراً اوضاع محلات مشروطه خواه تبریز در آن درج شده و کمتر به وضع محلات مخالف مشروطه و مردم ساکن در آن پرداخته است.

کتاب «افضل التواریخ» تالیف غلامحسین افضل الملک، روزنامه خوان مظفرالدین شاه قاجار، تاریخی رسمی است که به قلم مورخی دولتی و با گرفتن کمک نقدی از دولت به رشته تحریر در آمده است. شاید بتوان این کتاب را تطوری در تاریخ نگاری سنتی دانست. چون که نویسنده برخلاف مورخانی مثل محمدتقی لسان الملک (سپهر) گرفتار گزاره بافی و افسانه گویی نشده است. کتاب